

ІІ. СТУДІЇ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

Тетяна Андрійчук

РОЗВИТОК ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ: ВПЛИВ ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ

У статті розглядається взаємозв'язок між розвитком демократії та особливостями ціннісної системи, що формується в українському суспільстві. Застосовуючи ціннісний підхід, автор виокремлює проблемні питання, на вирішення яких варто звернути увагу в процесі демократизації української держави.

Ключові слова: політичні цінності, демократія, політична культура, політична свідомість, аномія, політична активність, молодь.

Andriychuk T. S. Development of democracy in Ukraine: Effect of political values. *The correlation between development of democracy and peculiarities of value system, which is formed in the Ukrainian society, is considered in the article. The issues that should be resolved in the process of democratization of the Ukrainian state are determined by the value approach. The issues that should be resolved in the process of democratization of the Ukrainian state are determined by the value approach.*

Keywords: political values, democracy, political culture, political consciousness, anomie, political participation, youth.

Демократія є складним суспільно-політичним феноменом, процес осмислення якого триває понад дві з половиною тисячі років і досі далекий від завершення. У розвитку цього феномену були різні періоди – як схвалення, так і визнання хибності, як ідеалізації, так і забуття. Все це відбувалося під впливом різноманітних політичних доктрин та ідеологій, які розширювали первинне значення демократії (як народовладдя) та пов'язували його з новими можливостями, покликаними врегулювати вразливі питання взаємодії людини з соціумом та державою.

Починаючи із зародження демократичного ладу у стародавній Греції, демократичні держави становили мен-

шість у світі. Лише потужні хвилі демократизації, що мали місце у другій половині ХХ ст., сприяли світовому (принаймні формальному) поширенню демократичної ідеї. Водночас феномен демократії досі складно назвати універсальним та чітко визначеним, сучасна політична наука пропонує широку палітру концепцій демократії, а також різноманітні підходи до її дослідження (інституційний, процесуальний, процедурний, функціональний та ін.). Одним із таких підходів є аксіологічний, що вивчає ціннісні орієнтири розвитку демократії, вимірюючи таким чином «глибокі води» політичної поведінки громадян.

Варто зазначити, що цінності як позитивна чи негативна значущість об'єктів навколишнього світу для людини, соціальної групи, суспільства в цілому у політичній системі визначають уявлення про досконалість того чи іншого типу політичного режиму, основні засади вибору цілей та засобів реалізації політичної діяльності. У процесі розвитку демократії саме цінності визначають демократичну чи антидемократичну орієнтацію політичних акторів, впливаючи таким чином на впровадження демократичних інститутів, процедур, політичну поведінку. Тому ціннісний підхід до дослідження демократії іноді характеризують навіть як синтезуючий по відношенню до інших підходів [1, с. 4].

Аксіологічний напрям суспільних наук пов'язаний насамперед з працями І. Канта, В. Віндельбанда, Г. Гегеля, Г. Лотце, Г. Ріккера. У політичній науці цей напрям розвинувся з прагненням вийти за межі нормативного уявлення про владні відносини у суспільстві, подолати формально-правове розуміння політики, звернувши увагу на духовну здатність людини до політичної діяльності. Цінності як складові політичної свідомості та культури також стали важливою складовою досліджень процесу становлення та консолідації демократичного режиму. Йдеться про праці А.Г. Алмонда, С. Верби, Л. Даймонда, А. Інкелеса, С. Ліпсета, Д. Сміта, інших зарубіжних дослідників.

У пострадянських країнах, зокрема в Україні, інтерес до дослідження демократії крізь призму ціннісного підходу з кожним роком набуває більшої актуальності, враховуючи те, що впровадження демократичних інститутів і процедур, які є результативними в інших країнах,

має низьку ефективність, а подекуди спричиняє суперечності та «кризи» демократії. У зв'язку з цим з'являється потреба у вивченні таких світоглядних складових політичних і суспільних систем, як цінності, традиції, міфи, ментальність. Ці проблеми розглядаються, зокрема, у працях В. Андрущенко, О. Бабкіної, А. Колодій, О. Кисельової, Ю. Левенця, М. Михальченка, П. Сліпця, Ю. Шайгородського та інших дослідників. Водночас, розвиток єдиного та цілісного теоретико-методологічного підходу до вивчення природи і характеру політичних цінностей, що впливають на розвиток демократії в Україні, залишається перспективним напрямом у вітчизняній політичній науці.

Мета статті – розглянути взаємозв'язок між розвитком демократії та особливостями ціннісної системи, що формується в українському суспільстві, виокремивши проблемні питання, що потребують вирішення в процесі подальшої демократизації української держави.

Політичні цінності є широким концептом, який визначає основні орієнтири й регулятиви політичної свідомості, політичних відносин і політичної практики [9, с. 772]. Аналіз цього концепту під час досліджень демократичних режимів почав активно застосовуватися у другій половині ХХ ст. у тісному зв'язку з вивченням політичної культури – властивих певному народу поглядів, настанов, цінностей, ідеалів, почувань і оцінок політичної системи своєї країни та своєї ролі в цій системі [3, с. 884]. При цьому багато дослідників звернули увагу, що саме цінності становлять концептуальну основу політичної культури, оскільки репрезентують найглибші і найтривкіші орієнтації на певні політичні дії чи певний тип політичної системи.

Як зазначає Л. Даймонд, тільки-но демократія утверджується офіційно, саме політична культура стає важливим фактором формування її характеру й життєвої сили [3, с. 895]. Ціннісний підхід до дослідження демократії допомагає вивчити глибину підтримки демократії, пов'язані з нею сподівання і відчуття громадян. Разом з цим такий підхід є чи не найскладнішим, оскільки залежить від ряду проблемних факторів. Серед них варто згадати про достатньо обмежений інструментарій вивчення ціннісної системи суспільства. Безпосередні емпіричні методи

(соціологічні дослідження) суттєво залежать від форми постановки питань і здатні відобразити скоріше індивідуальні, а не колективні і загальносуспільні ціннісні орієнтири. Крім того, виявлена у цей спосіб вербальна поведінка (в усній і письмовій формі) не завжди є тотожною з фактичною політичною поведінкою.

Ще одне проблемне питання стосується концептуальної багатогранності самого феномену демократії. Під впливом ідеологічних конструктів, інституційних і процедурних підходів у ХХ ст. сформовано ряд теоретичних концепцій і моделей демократії, кожна з яких акцентує увагу на різних ціннісних орієнтирах. Так, концепція ліберальної демократії (Л. Даймонд, К. Поппер, Ф. Фукуяма та ін.), ґрунтуючись на пріоритеті індивіда, основними цінностями визнає індивідуальну самореалізацію та свободу, рівність перед законом, толерантність, приватну власність. Соціал-демократична концепція (Н. Боббіо, Е. Гідденс, Дж. Кін та ін.), крім цінності основних прав і свобод індивідів, акцентує увагу на справедливості та солідарності, рівності соціально-економічних можливостей. Плюралістична концепція демократії (Р. Даль, Д. Трумен, Д. Рісмен та ін.), також визнаючи індивідуальні права і свободи, робить наголос і на колективістських цінностях, оскільки основним суб'єктом політики визначає заінтересовані групи. Тому для цієї концепції особливо важливими є цінності співпраці та об'єднання, плюралізму, конкуренції та довіри до опонентів, прагматизму і компромісу. Елітарна концепція демократії (Т. Дай, К. Маннгейм, Й. Шумпетер та ін.) надає важливості вільній політичній конкуренції, компетенції і відповідальності еліт, а також рівності можливостей потрапляння до еліти на основі заслуг, спроможності і таланту. Для деліберативної демократії (Ю. Габермас, Е. Гуман, Д. Томпсон та ін.) та демократії участі (Б. Барбер, К. Пейтмен, Н. Пулантзас та ін.) пріоритетом є політична активність і зацікавленість.

Враховуючи зазначене, застосування ціннісного підходу до дослідження демократії в Україні значно ускладнене. У вітчизняному політико-правовому просторі попри більш як 20-річний досвід суспільно-політичних трансформацій досі не визначено, яка національна модель демократії

є пріоритетною і складові яких концепцій демократії вона має поєднувати та у якій пропорції. Консолідована позиція щодо такої моделі відсутня як у нормативно-правових актах, так і програмних документах провідних політичних партій. Більше того, на сьогодні це питання навіть не дискутується політичною елітою, яка у цьому випадку мала би бути позитивною референтною групою.

Разом з цим, на нашу думку, ознаки сучасного стану політичної системи в Україні свідчать про впровадження на практиці окремих елементів ліберальної, елітарної, плюралістичної та деліберативної концепцій демократії. Відповідно, для розвитку цих елементів важливим є формування ціннісного підґрунтя хоча б у вигляді такого «мінімального набору», як визнання важливості політичної активності та зацікавленості, рівності прав і свобод, плюралізму, довіри до опонентів, діалогу і компромісу. Яку значущість мають ці категорії у свідомості українських громадян? Як уже зазначалось, емпіричний інструментарій дослідження цього питання може бути достатньо обмеженим і не завжди об'єктивним. Разом з цим, щодо питань політичної активності можна згадати результати досліджень громадської думки, які свідчать, що близько двох третин населення України вважають, що не впливають на рішення центральної і місцевої влади, при цьому більш як половина з них – не роблять це у зв'язку з відсутністю такої потреби. Ставлення до концепту політичних прав і свобод розділяє українське населення приблизно на три рівні частини – тих, хто в обмін на власний добробут готовий поступитися часткою прав і свобод; тих, хто готовий терпіти матеріальні труднощі заради особистої свободи і гарантій дотримання прав; та тих, хто не може визначитися в цьому питанні [14]. Що стосується міжособистісної довіри, яка є основою співпраці та об'єднання громадян, то дослідження свідчить, що її рівень є невисоким і коливається між 6 та 3 балами (декларативна довіра до людей взагалі і довіра незнайомцям, відповідно) за десятибальною шкалою [4].

Враховуючи, що критеріями ефективності й інтенсивності цінностей є рівень «повноти» задоволення потреб індивіда [13, с. 222], опосередкованим показником може

бути статистика пошукових запитів українців у мережі Інтернет, що є як джерелом інформації, так і засобом інтерактивної комунікації з політичними інститутами. Статистичні дані пошукової системи «Google» свідчать, що українці, які активно користуються Інтернетом, здебільшого шукають інформацію для задоволення потреб, пов'язаних з роботою, дітьми, покупкою/орендою житла. Натомість питання, пов'язані з політичною чи громадською активністю, взаємодією з органами влади, іншими політичними інститутами, у своєрідному рейтингу найпоширеніших «проблемних» запитів відсутні (винятком є питання, пов'язане з корупцією/хабарництвом) [8, с. 25].

Рівень визнання демократичних цінностей варто також розглядати у більш широкому контексті трансформації суспільних цінностей, яка розпочалась у другій половині 1980-х рр. і триває досі. Сформовані за Радянського Союзу цінності у нових соціально-економічних умовах зазнали кризи, а консенсусу щодо нових цінностей ще не досягнуто. У зв'язку з цим, на думку дослідників, українське суспільство все ще перебуває у стані аномії – своєрідного ціннісного «вакууму», пошуку системи ціннісних орієнтирів [12, с. 27]. При цьому впровадження нових політичних цінностей ускладнюється психологічним дискомфортом від неефективної реалізації реформ, значної соціально-економічної нерівності. Саме тому у ціннісній системі на перше місце виходять цінності, пов'язані з первинними (родинними) зв'язками, а політичні цінності, для яких важлива довіра між членами суспільства, сприймаються досить обережно. Ці твердження збігаються і з оцінками соціологів, які вважають, що основними смислотворчими ціннісними орієнтирами населення України на сьогодні є сім'я та добробут [11, с. 267].

Отже, існує необхідність пошуку шляхів підвищення значущості демократичних цінностей як фундаменту подальшого процесу демократизації української держави. Думки дослідників щодо таких шляхів дещо різняться. Так, деякі з них (Г. Алмонд, С. Верба, С. Ліпсет та ін.) звертають більше уваги на роль закладів освіти, а також соціально-економічного розвитку, інші (Л. Даймонд, Д. Растоу та ін.) – на підвищення ефективності функціонування демократичних

інститутів, вважаючи, що з плином часу громадяни «привчаться» до демократичних норм і цінностей. Загалом досі остаточно не доведено, чи є демократичні цінності «причиною чи наслідком демократії, або й тим, і тим, або нічим» [10, с. 587].

На нашу думку, безпосередній вплив на формування демократичних цінностей тією чи іншою мірою мають усі означені фактори. Водночас, цей процес варто розпочинати з аналізу більш глибоких факторів національної свідомості – національних традицій, історичної спадщини, міфів. Як влучно зазначає М. Михальченко, національні цінності походять з геоетнічного і геополітичного становища народу, з традицій і культури – «народ, володарюючий або підкорений, формує душі володарів світу і територій або, відповідно, рабів і закріплює це в політичній, економічній культурі, а також у світогляді» [6, с. 8].

У цьому контексті окремі вчені мають достатньо невтішні висновки щодо України. Зокрема, авторитетний зарубіжний дослідник Л. Даймонд відносить Україну до країн, перспективи демократизації яких є проблемними через спадщину авторитарного минулого, яка породжує відчуження і недовіру [3, с. 942]. На думку вітчизняного історика Я. Грицака, надто тривалий час – від Хмельниччини й аж до розпаду Радянського Союзу – для українців найбільшою турботою була незахищеність життя, а найбільшою цінністю, відповідно, – особиста безпека. І на сьогодні велику частку українського населення становлять покоління, які знають, що таке голод, тюрми, заслання, розстріли, і тому орієнтуються насамперед на цінності збереження (бути скромним, поводитися правильно, дотримуватися звичаїв, мати сильну державу, яка могла б захистити) [2, с. 44–49, 173–174]. Натомість, важливо взяти до уваги і більш оптимістичні характеристики політичної свідомості українців, запропоновані М. Михальченком. Він звертає увагу, що в Україні, на відміну від Росії, незважаючи на певну ціннісну розколотість («більшовизм – антибільшовизм», «європейська – євразійська інтеграція»), достатньо сталими є демократичні цінності свободи та справедливості [6, с. 9–10].

Варто зазначити, що зміна цінностей, сформованих на основі історичної спадщини, міфів, дійсно є складним і тривалим процесом. Суттєвим чинником такої зміни мають бути нові соціальні і політичні міфи, покликані консолідувати суспільство (міф про демократію, свободу, рівність можливостей). Але формування і впровадження таких міфів потребуватиме значних зусиль, насамперед політичної еліти.

Також необхідно звернути увагу і на динаміку поколінь – на думку вчених, мінімальний час для формального переходу до демократії (виникнення нових соціальних груп і демократичних звичаїв) становить не менше ніж життя одного покоління, хоча на практиці може тривати значно довше [10, с. 591]. При цьому, як свідчать результати досліджень [15 ; 16], чим старшою є людина, тим складніше замінити сформовані у дитинстві та молодості політичні цінності.

Як уже зазначалося, ціннісна система старшого покоління українців формувалася за тоталітарних часів. Разом з цим, процес формування політичних цінностей української молоді (насамперед осіб, народжених у 1980–1990 рр.) також важко назвати сприятливим для демократії. За умов аномії відбувся своєрідний «збій» традиційного процесу засвоєння цінностей, коли ціннісні установки передаються від покоління до покоління. Батьки молодих людей часто відкладали задоволення культурних і духовних потреб заради забезпечення буквального виживання родин. Тому саме орієнтація на добробут була основним ціннісним зразком того часу. Як наслідок, про що свідчать багаторічні дослідження, основні ціннісні орієнтири української молоді не надто відрізняються від переважної частини українського суспільства і стосуються насамперед добробуту та родини. При цьому орієнтація молоді на патерналістські цінності з роками не зменшується, а рівень значущості питань реалізації прав і свобод громадян, демократичного розвитку країни, можливості критики і контролю рішень органів влади суттєво не підвищується [7, с. 111–122].

У контексті формування демократичних цінностей молодого покоління особливого значення набуває відповідна робота закладів освіти. Разом з цим, на сьогодні окремих предмет «Громадянська освіта» в основній програмі середньої школи відсутній. Цей предмет, а також

деякі інші («Ми – громадяни України», «Вчимося бути громадянами», «Основи демократії») присутні лише у варіативній складовій, на яку виділяється обмежена кількість годин. При цьому варто звернути увагу на результати нещодавнього опитування українських вчителів щодо перспектив впровадження громадянської освіти та громадянського виховання. На думку більш як 90 % опитаних педагогів, які вже сьогодні впливають на формування ціннісної системи молодшого покоління українців, щоб стати хорошими громадянами, учні повинні насамперед дотримуватися законодавства, знати історію власної держави, бути вірними патріотами своєї країни (цінності, які не передбачають політичної активності). Натомість, цінності, пов'язані з політичною участю (участь у діяльності громадських організацій, голосуванні на виборах, політичних дискусіях), вважають важливими лише близько 50 % педагогів. При цьому так само близько половини респондентів вказують на важливість виказування поваги до представників влади [5, с. 16–17].

Висновки. Узагальнюючи викладене, варто підкреслити:

- політичні цінності є основною складовою політичної культури, вони визначають найглибші і найтривкіші орієнтації на певні політичні дії чи певний тип політичної системи;

- формування демократичної ціннісної системи та розвиток демократії є взаємопов'язаними процесами. Невідповідність інституційних і процедурних сфер політичним цінностями спричиняє протиріччя процесу демократизації у перехідних суспільствах, впливає на його ефективність;

- ціннісний підхід є надзвичайно актуальним для вивчення процесу демократизації української держави, хоча його застосування значно ускладнюється концептуальною багатогранністю феномену демократії та невизначеністю національної моделі демократії, що має розвиватися в Україні. Також суттєвим ускладненням є обмеженість, а іноді – сумнівна об'єктивність емпіричних інструментів вивчення ціннісних орієнтирів;

- стан українського суспільства на сьогодні має ознаки аномії, насамперед щодо політичних цінностей, пов'язаних з активністю і взаємодією між членами суспільства. Основними смисложиттєвими ціннісними орієнтирами насе-

лення України, у тому числі молодого покоління, є сім'я та добробут;

- ціннісна система українського суспільства суттєво визначається історичною спадщиною, традиціями та міфами, серед яких значна частина має негативний для демократії контекст.

Цінності формуються поступово, через відбір певної поведінки і досвіду людей та передаються від покоління до покоління. Разом з тим, в умовах певного ціннісного «вакууму», збою первинного (родинного) процесу передачі політичних цінностей важливою є роль інших суспільних груп та інститутів. Зокрема, політична еліта за результатами широких дискусій повинна визначити національну модель демократії, що розбудовуватиметься в Україні, сформулювати та впровадити чіткі «правила демократичної гри», які продемонструють важливість конкретних політичних цінностей. Важливо звернути увагу і на переосмислення історичної спадщини українського народу, виокремлення традицій і міфів, що матимуть позитивний потенціал для демократичних перетворень, а також почати процес формування нових демократичних міфів.

Суттєву роль у процесі формування демократичної ціннісної системи мають відігравати інститути громадянського суспільства як майданчики для популяризації колективістських цінностей і розвитку суспільної довіри. Також важливо налагодити обов'язкове викладання у закладах освіти основ політичної культури, звернувши особливу увагу на фахову і ментальну перепідготовку відповідних викладачів. Крім того, давно назрілими є заходи з формування в Україні інформаційного простору, сприятливого для поширення цінностей демократії і зразків демократичної поведінки, що може бути досягнуто насамперед через створення суспільного телебачення та радіомовлення.

---

1. Грачев М. Н. Демократия: методология исследования, анализ перспектив / М. Н. Грачев, А. С. Мадатов. – М.: АЛКИГАММА, 2004. – 128 с.

2. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності : статті та есеї / Я. Грицак. – К. : Грані-Т, 2010. – 232 с. – (Серія «De profundis»).

3. Даймонд Л. Консолідація демократії і політична культура / Л. Даймонд // Демократія : антологія / упор. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 882 – 942.

4. Довіра українців до соціальних інституцій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=81>. – Назва з екрана.

5. Дослідження дискурсу громадянської освіти та його впливу на політичну культуру молоді : звіт за результатами проекту / За ред. І. Р. Совсун ; Центр дослідження суспільства. – К., 2012. – 44 с.

6. Михальченко М. Україна – не Росія: ціннісний аспект відмінностей і загального / М. Михальченко // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2011 – № 4. – С. 6 – 19.

7. Молодь в умовах становлення Незалежності України (1991 – 2011 роки) : щоріч. доп. Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні / Монмолодьспорт ; Держ. інститут розвитку сімейної та молодіжної політики ; [редкол. : О. В. Белишев (голова) та ін.]. – К., 2011. – 316 с.

8. Пивнев Е. Иерархия забот и проблем / И. Пивнев // Комментарий. – 2012. – № 38. – 5 октября. – С. 24 – 25.

9. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К. : Парламентське видавництво, 2011. – 808 с.

10. Растоу Д. А. Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі / Д. А. Растоу // Демократія : антологія / упор. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 583 – 604.

11. Ручка А. Смысловиттєві орієнтири статусних угруповань соціуму / А. Ручка // Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 261 – 271.

12. Шайгородський Ю. Аномія як суспільний і особистісний феномен / Ю. Шайгородський // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2011 – № 4. – С. 19 – 28.

13. Шайгородський Ю. Цінності як детермінанти суспільного розвитку / Ю. Шайгородський // Сучасна українська політика. – 2012. – Вип. 26. – С. 219 – 228.

14. Результати досліджень соціологічної служби Центру Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=441 ; http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=368 ; http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=611.

15. Flanagan S. Changing Values in Advanced Industrial Society / S. Flanagan // Comparative Political Studies. – 1982.

16. Jennings M. K. Generations and Politics: A Panel Study of Young Adults and Their Parents / M. K. Jennings, R. Niemi. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 1981.